

УДК 340.1:342

Кучма Ольга Леонідівна,
доктор юридичних наук, доцент
кафедри трудового права
та права соціального забезпечення
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

У статті аналізується юридична відповідальність у правовій доктрині, розглядаються судова практика, взаємозв'язок деліктного зобов'язання та деліктної відповідальності, приділяється увага конституційним засадам відповідальності та надаються пропозиції щодо вдосконалення конституційної норми, досліджується концепція юридичної відповідальності у зарубіжній правовій літературі.

Ключові слова: юридична відповідальність, обов'язок, примусовий вплив, порушення, компенсація, неустойка, негативний наслідок.

Kuchma O. Legal liability in theory and Constitution of Ukraine

In the article legal responsibility is analysed in a legal doctrine, judicial practice, intercommunication of tort obligation and tortious liability is examined also. A special attention is paid to the constitutional principles of responsibility and suggestions in relation to perfection of constitutional norm are given. Conception of legal responsibility is investigated in foreign legal literature.

Keywords: legal responsibility, duty, force influence, violation, indemnification, forfeit, negative consequence.

Кучма О.Л. Юридическая ответственность в теории и Конституции Украины

В статье анализируется юридическая ответственность в правовой доктрине, рассматриваются судебная практика, взаимосвязь деликтного обязательства и деликтной ответственности, уделяется внимание конституционным основам ответственности, предоставляются предложения относительно совершенствования конституционной нормы, исследуется концепция юридической ответственности в зарубежной правовой литературе.

Ключевые слова: юридическая ответственность, обязанность, принудительное влияние, нарушение, компенсация, неустойка, негативные последствия.

Актуальність дослідження. Держава має цілий арсенал визначених законом заходів впливу на суб'єктів правовідносин, серед яких можна виділити заходи попереджувального, запобіжного,

відновного та карального характеру [1, с. 9]. Законодавство не повною мірою враховує правову природу відповідальності та потребує удосконалення в цій частині. Тому дослідження поняття юридичної відповідальності є нагальним та своєчасним.

Стан дослідження. Питання відповідальності в праві досліджували фахівці теорії права та різних галузей права: М.І. Боднарук, М.І. Іншин, О.О. Отрадна, О.В. Тищенко, Н.М. Хуторян, В.І. Щербина та інші вчені. Зміна законодавства і судової практики спонукає дослідити проблеми юридичної відповідальності у сфері соціального страхування.

Метою статті є розмежування настання виконання обов'язку в примусовому порядку та настання відповідальності у сфері соціального страхування а також належне врегулювання на законодавчому рівні одночасного застосування компенсації та неустойки.

Виклад основного матеріалу. Довідникова література тлумачить відповідальність як 1) покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чийсь дії, вчинки, слова, притягати (притягнути, покликати) до відповідальності когось, вважаючи когось винним, вимагати звіту за його вчинки (перед судом, органами влади і т. ін.); 2) серйозність, важливість справи, моменту тощо [2].

Співвідношення понять – соціальної та юридичної відповідальності – це співвідношення загального та особливого. Соціальна відповідальність – це єдність двох складових: 1) відповідальність особи за вчинене діяння перед іншими індивідами, соціальними групами, державою та суспільством загалом; 2) відповідальність держави та суспільства перед окремою особою чи соціальною групою [3, с. 4].

М. І. Боднарук зазначає, що відповідальність має тісний зв'язок з існуванням держави та суспільства. Саме соціальна відповідальність є основною, а всі інші – похідні від неї. Одним із видів соціальної відповідальності є юридична відповідальність [4, с. 318].

Відповідальність передбачається у законодавстві за конкретні порушення чи злочини, а також може бути передбачена у договорі, якщо це відповідає законодавству та не порушує його (наприклад, встановлення штрафних санкцій за несвоєчасне виконання чи невиконання зобов'язання).

Основним проявом державного примусу виступає саме юридична відповідальність, де примусовий вплив права розкривається у повному

обсязі. Юридичну відповідальність досить часто розуміють у двох значеннях: у широкому – як відносини особи з іншими людьми, суспільством, державою з точки зору виконання нею визначених вимог, усвідомлення і правильного розуміння своїх обов'язків, а також у вузькому – реакція держави на вчинене правопорушення [1, с. 41].

Під відповідальністю можна розуміти також додаткові негативні для порушника/злочинця наслідки, пов'язані з невиконанням ним свого обов'язку. Якщо особу, наприклад, зобов'язують рішенням суду виконати обов'язок – це не буде негативним наслідком для особи, оскільки її зобов'язали виконати у примусовому порядку те, що вона мала б виконати добровільно (наприклад, повернути борг), а стягнення за рішенням суду штрафу за несвоєчасну сплату боргу є негативним наслідком, який виник, виключно, через невиконання боржником вчасно свого обов'язку зі сплати боргу.

Є. А. Кльонов і В. Г. Малов вважають, що відповідальність – це перш за все відплата, кара, покарання, що виражається у покладанні на правопорушника нових обов'язків або у позбавленні його суб'єктивних прав, чи у зміні в гірший бік його правового стану [5, с. 41, 45].

Відповідальність по суті є обов'язком, адже також є обов'язковою до виконання та санкціонується державним примусом. Підставою для виникнення такого обов'язку є порушення іншого обов'язку.

У законодавстві можуть бути передбачені певні негативні наслідки, які в науці не вважають відповідальністю, хоча вони теж негативні для порушника і настали, виключно, через невиконання ним свого обов'язку. Наприклад, Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» передбачено, що нараховані суми пенсії, не отримані з вини органу, що призначає і виплачує пенсію, виплачуються за минулий час без обмеження будь-яким строком з нарахуванням компенсації втрати частини доходів [6].

Також Цивільним кодексом України передбачено стягнення інфляційних втрат і трьох відсотків річних за несвоєчасне виконання грошового зобов'язання [7]. Незважаючи на назву статті Цивільного кодексу України, яка встановила таке стягнення «Відповідальність за порушення грошового зобов'язання», останнє, на думку суддів, не є штрафною санкцією, оскільки не карає порушника, а зобов'язує компенсувати кредиторів втрати від того, що він не міг користуватися

своїми коштами (формулювання статті 625 ЦК, коли нарахування процентів тісно пов'язується із застосуванням індексу інфляції, орієнтує на компенсаційний, а не штрафний характер відповідних процентів. За змістом частини другої статті 625 ЦК нарахування інфляційних витрат на суму боргу та трьох процентів річних входить до складу грошового зобов'язання і є особливою мірою відповідальності боржника (спеціальний вид цивільно-правової відповідальності) за прострочення грошового зобов'язання, оскільки виступає способом захисту майнового права та інтересу, який полягає у відшкодуванні матеріальних втрат (збитків) кредитора від знецінення грошових коштів внаслідок інфляційних процесів та отримання компенсації (плати) від боржника за користування утримуваними ним грошовими коштами, належними до сплати кредитором (постанови Верховного Суду України від 06 червня 2012 р. у справі № 6-49цс12, від 24 жовтня 2011 р. у справі № 6-38цс11). Отже, проценти, передбачені статтею 625 ЦК, не є штрафними санкціями (постанова Верховного Суду України від 17 жовтня 2011 р. у справі № 6-42цс11). Слід враховувати, що, попри подібність правової природи частини третьої статті 549 ЦК (щодо сплати пені) та статті 625 цього Кодексу (щодо сплати трьох процентів річних), які в обох випадках застосовуються як відповідальність за порушення грошового зобов'язання, ці правові норми є різними за своєю правовою природою [8].

Неустойка може або бути передбачена в законодавстві імперативно (відповідно до частини десятої статті 25 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» на суму недоїмки нараховується пеня з розрахунку 0,1 відсотка суми недоплати за кожний день прострочення платежу [9]) і тоді відповідальність настає автоматично за наявності факту порушення, або може передбачатися в договорі і тоді відповідальність за невиконання обов'язку може настати тільки за умови, якщо вона прямо передбачена в договорі.

Сам факт настання відповідальності де-юре не завжди може мати для порушника фактичні негативні наслідки. Адже якщо порушник, наприклад, добровільно не сплатить пеню, а кредитор не буде вимагати від порушника, в тому числі через суд, сплати пені, то де-факто порушник не буде притягнений до відповідальності.

Настання відповідальності де-юре має місце, коли є підстави притягати особу до відповідальності; настання відповідальності де-факто

– коли особу фактично притягнуто до відповідальності. Не завжди ці дві сторони відповідальності співпадають. Можлива відповідальність тільки де-юре, або де-юре та де-факто, але юридичної відповідальності де-факто без де-юре не може бути.

У зв'язку з вищезазначеним потребує детальнішого дослідження питання, чи завжди передбачена юридична відповідальність за порушення обов'язку. Це питання є дискусійним та складним у реалізації на практиці. Не виникає питань, якщо відповідальність за конкретне порушення обов'язку чітко визначена. Якщо законодавством не передбачено відповідальності за конкретне порушення обов'язку, то можна говорити лише про моральну відповідальність, але не юридичну.

Відповідальність завжди є наслідком порушення обов'язку, але порушення обов'язку не завжди своїм наслідком має притягнення особи до відповідальності.

У правовій доктрині відносять відповідальність до одного з елементів юридичного обов'язку, який означає необхідність перетерпіти позбавлення певних благ [10, с. 267], та зазначають, що відповідальність покликана стабілізувати правовідносини, реагувати на правопорушників у системі та реалізовувати соціальну справедливість [11, с. 319].

Юридичним обов'язком є покладена на зобов'язану особу і забезпечена можливістю застосування засобів державного примусу міра необхідної поведінки, яку вона зобов'язана здійснювати в інтересах уповноваженої особи [12, с. 137].

Хоча відповідальність і є елементом обов'язку, але, порушуючи права однієї особи, відповідальність може настати перед іншою особою, зокрема, притягаючи особу до кримінальної відповідальності, на відміну від притягнення до фінансової відповідальності (коли, наприклад, пеню отримує особа, права якої на отримання основної суми боргу порушені), притягнення винуватця до кримінальної відповідальності – позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю (стаття 51 Кримінального кодексу України [13]) по суті не впливає на матеріальний стан особи, права якої порушені (суто моральне задоволення від того, що порушник покараний).

Відповідальність за порушення прав громадян у сфері соціального страхування наділена такими ознаками: 1) похідний характер від гарантій, що встановлені у сфері соціального страхування, полягає в

тому, що у разі, коли хтось із учасників ухиляється від виконання своїх обов'язків чи виконує їх неналежно, держава притягує його до відповідальності; 2) виховний характер – метою притягнення до відповідальності є потреба вказати про соціально-правові пріоритети держави у суспільстві, перевиховати того, хто вчиняє правопорушення проти соціальних прав застрахованих осіб; 3) реальність – у зв'язку з притягненням уповноважених органів і осіб до відповідальності держава утверджує панування норм права (верховенство права), а не лише їх фіктивний та декларативний характер [4, с. 327].

О. О. Отрадна визначає, що загальнотеоретичний підхід до визначення ознак юридичної відповідальності такий: юридична відповідальність є наслідком правопорушення; застосуванням мір державного примусу; певним додатковим обов'язком, що покладається на порушника; пов'язана з осудом порушника та превенцією майбутніх порушень [14, с. 153].

У зарубіжній правовій літературі розвивається така концепція юридичної відповідальності. Юридична відповідальність проявляється в суспільних відносинах двох родів. Відношення першого роду – die Verantwortlichkeit – це специфічне суспільне відношення між громадянами і державою. Воно містить звернене до громадян і організацій право держави вимагати підкорення. Для громадян і організацій таке відношення містить обов'язок виконувати вказану вимогу і відповідати за свою поведінку в разі порушення обов'язку. Саме невиконання, порушення права держави вимагати підкорення є підставою виникнення нового суспільного відношення, яке регулюється нормами права. Це відношення – die juristische Verantwortung – є не що інше як відповідальність. Воно як би перетворено з відносин першого роду, із die Verantwortlichkeit. У рамках відношення другого роду правопорушник має відзвітуватись про свої неправомірні дії перед державою. При цьому його обов'язок відповідати означає, що правопорушник має вжити примусових заходів проти своєї особистості, свого майна тощо [15, с. 94].

У юридичній літературі деліктне зобов'язання та деліктну відповідальність розглядають як правовідношення та його результат. Деліктна відповідальність є метою деліктного зобов'язання та підсумком реалізації механізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань [14, с. 157].

Вважаємо, що відповідальність настає не тоді, коли особу примусили виконати свій обов'язок, а тоді, коли особа зазнає додаткових (разом із виконанням обов'язку) витрат, утисків, обмежень, заборон, виключно через порушення обов'язку (неустойки, компенсації, відсотки, позбавлення права займати певні посади чи займатися певною діяльністю тощо). Виконання обов'язку в примусовому порядку містить прояв санкції держави та не є відповідальністю, а недобровільним виконанням обов'язку і не більше.

Висновок. Той факт, що компенсація не створює для особи, права якої були порушені, додаткових благ (на відміну від отримання пені, штрафу), а лише поновлює її в порушеному праві, із врахуванням часу прострочення виконання зобов'язання, не змінює того, що сплата компенсації є додатковою витратою для порушника, а тому для порушника це буде відповідальністю. Дискусійно стверджувати, що боржник користувався коштами кредитора, а тому сплата ним компенсації не несе додаткових витрат, адже не завжди боржник, навіть маючи таку можливість, нею скористався. Крім того, наприклад, при виплаті за час вимушеного прогулу роботодавець по суті компенсує працівникові неотриману ним заробітну плату через порушення трудового законодавства; при цьому роботодавець не отримав ніякого прибутку від того, що працівник не працював на нього.

Звичайно, що і компенсація, і пеня є одним видом відповідальності, а відповідно до статті 61 Конституції України ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення [16].

Соціально справедливою є можливість особи, права якої порушені, мати право не тільки на компенсацію, але й на неустойку. З огляду на це необхідно внести зміни до статті 61 Конституції України, передбачивши, що наявність обов'язку здійснення компенсації не повинна враховуватись при визначенні видів відповідальності, до яких притягується особа.

Список використаних джерел

1. Юридична відповідальність та інші примусові заходи у трудовому праві: навчальний посібник / М. І. Іншин, В. І. Щербина, І. М. Ваганова. – Х. : Золота миля, 2012. – 495 с.

2. Академічний тлумачний словник. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://sum.in.ua/s/vidpovidaljnistj>.

3. Оніщенко Н. М. До питання про дослідження сутності інституту юридичної відповідальності / Н. М. Оніщенко, С. О. Сунегін // Держава і право: збірник наукових праць: юридичні і політичні науки / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Київ, 2014. – Вип. 65. – С. 3-9.

4. Боднарук М. І. Правове регулювання соціального страхування в Україні: монографія / М. І. Боднарук. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2014. – 472 с.

5. Кленов Е. А. Материальная ответственность рабочих и служащих / Е. А. Кленов, В. Г. Малов // Советское государство и право. – 1971. - № 6. – С. 41, 45.

6. Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 09.07.2003 № 1058-IV: [Електронний ресурс] / <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1058-15>.

7. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV: [Електронний ресурс] / <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/main/435-15>.

8. Аналіз практики застосування ст. 625 Цивільного кодексу України в цивільному судочинстві [Електронний ресурс] http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VSS00079.html

9. Закон України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 08.07.2010 № 2464: [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2464-17>.

10. Луць Л. А. Загальна теорія держави та права: навчально-методичний посібник (за кредитно-модульною системою) / Л. А. Луць. – К.: Атіка, 2010. – 412 с.

11. Боднарук М. І. Правове регулювання соціального страхування в Україні: монографія / М. І. Боднарук. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2014. – 472 с.

12. Правовідносини із загальнообов'язкового державного соціального страхування: теоретичний аспект: Монографія / В. В. Андріїв, О. В. Москаленко, С. М. Прилипко, О. М. Ярошенко. – Харків: Видавництво «ФІНН», 2011. – 280 с.

13. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III: [Електронний ресурс] / <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page2>.

14. Отраднова О. О. Деліктна відповідальність: поняття, сутність та співвідношення із деліктним зобов'язанням // Університетські наукові записки Хмельницького університету управління та права: часопис Хмельницького університету управління та права: право, економіка, управління / Хмельницький університет управління та права. – Хмельницький, 2013. – Вип. 3 (47). – С. 152-158.

15. Гетманцев Д. О., Макаrchук Р. В., Толкачов Я. С. Юридична відповідальність за податкові правопорушення: наук.-практ. посіб. / Д. О. Гетманцев, Р. В. Макаrchук, Я. С. Толкачов. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – 752 с.

16. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: [Електронний ресурс] / <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/main/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.